

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Щербанюк Дмитро Володимирович

УДК 343.98

**ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКСПЕРТНОЇ
ІНІЦІАТИВИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ**

12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор
СТЕПАНЮК Руслан Леонтійович,
Харківський національний університет
внутрішніх справ, професор кафедри
криміналістики та судової експертології
факультету № 1.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
ДАНЬШИН Максим Валерійович,
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна, заступник декана
юридичного факультету з наукової
роботи;

кандидат юридичних наук
ЛУБЕНЦОВ Андрій Васильович,
Харківський НДІ судових експертиз імені
Засл. проф. М.С. Бокаріуса, завідувач
лабораторії інженерно-транспортних
досліджень.

Захист відбудеться 15 березня 2019 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.01 у Харківському національному університеті внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, просп. Льва Ландау, 27.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, просп. Льва Ландау, 27.

Автореферат розісланий 14 лютого 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Могілевський

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Вирішення завдань кримінального провадження під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень суттєвим чином залежить від якісного використання спеціальних знань у різних галузях науки і техніки. Як відомо, основною формою застосування таких знань є судова експертиза, отже, судово-експертна діяльність є особливо важливою для встановлення фактичних обставин певної справи. За загальним правилом, під час проведення судової експертизи експерт не повинен виходити за межі об'єктів дослідження, наданих ініціатором, і має зосереджуватись на вирішенні тільки поставлених йому запитань. Проте у практиці призначення експертиз органи досудового розслідування, прокурори та судді нерідко стикаються з труднощами як щодо збирання та зберігання об'єктів дослідження, так і щодо формулювання завдань експертові. У результаті мають місце помилки, виправлення яких у кращому випадку займає значний час, а в гіршому може призвести до неможливості встановити істину в конкретному кримінальному провадженні. Водночас кримінальним процесуальним законодавством передбачено право експерта викласти у висновку експертизи виявлені в ході її проведення відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання (п. 4 ч. 3 ст. 69 КПК України). Крім того, у правозастосовній практиці використовуються й інші форми експертної ініціативи, які дозволяють окремим експертам та експертним установам реалізовувати свої пропозиції щодо покращення стану діяльності з протидії злочинності. Проте трапляються й експертні помилки, що також мають негативний вплив на вирішення завдань кримінального провадження. Така ситуація серед іншого пов'язана з недостатністю наукових досліджень проблем реалізації експертної ініціативи у кримінальному процесі.

Загалом теоретичні проблеми судової експертизи досліджувались у наукових працях вітчизняних і зарубіжних авторів, зокрема Т. В. Аверьянкової, Л. Ю. Ароцкера, І. В. Гори, О. П. Гришиної, В. Г. Гончаренка, М. В. Даньшина, С. В. Євдокіменко, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. В. Коваленка, В. О. Коновалової, Ю. Г. Корухова, С. П. Лапти, В. К. Лисиченка, Н. П. Майліс, Ю. К. Орлова, С. І. Перліна, І. А. Петрової, І. В. Пирога, О. Р. Россинської, М. В. Салтевського, М. Я. Сегая, Е. Б. Сімакової-Єфремян, Н. М. Ткаченко, І. Я. Фрідмана, В. Ю. Шепітька, О. Р. Шляхова, М. Г. Щербаківського та ін. Водночас напрям

експертної ініціативи було висвітлено лише фрагментарно. З актуальних питань експертної ініціативи у Російській Федерації було підготовлено дисертацію С. Л. Мельник (2005), яка не може повністю задовольнити сучасні потреби теорії судової експертизи та правозастосовної практики. В Україні монографічних досліджень із зазначеної проблематики не проводилось. Лише окремі аспекти відображено в публікаціях А. В. Дудич, В. П. Кращенко, Д. Г. Шумаєва та деяких інших авторів, які не претендують на комплексне вирішення зазначеного наукового завдання.

Вищевказане свідчить про нагальну потребу здійснення теоретичного аналізу та формулювання практичних рекомендацій щодо особливостей реалізації експертної ініціативи у кримінальному провадженні. Тобто зазначена тема дослідження є актуальною та значущою для теорії криміналістики й експертної практики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року; Стратегії розвитку Експертної служби МВС України на період до 2020 року та Плану заходів щодо її реалізації, затверджених наказом МВС України від 15 березня 2017 року № 229; Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затверджених наказом МВС України від 16 березня 2015 року № 275 (п. 7.19, 10.1, 10.2); Пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на період 2016–2019 років (п. 7.1); науково-дослідної теми Харківського національного університету внутрішніх справ «Теоретичні та практичні основи формування і реалізації криміналістичних методик розслідування злочинів» (номер державної реєстрації 0113U008198), зареєстрованої в Українському інституті науково-технічної і економічної інформації на 2014–2018 роки.

Тему дисертаційного дослідження затверджено рішенням Вченої ради Харківського національного університету внутрішніх справ від 29 листопада 2016 року (протокол № 12).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є всебічний аналіз сучасного стану експертної ініціативи у кримінальному провадженні та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо удосконалення можливостей її реалізації у кримінальному процесі України.

Для досягнення поставленої мети в дисертації були поставлені такі завдання:

- розглянути генезис уявлень про експертну ініціативу у кримінальному провадженні;
- визначити поняття та розкрити зміст експертної ініціативи;
- з'ясувати місце права на експертну ініціативу в системі прав та обов'язків судового експерта;
- сформулювати рекомендації щодо оцінки експертом матеріалів експертизи та формування внутрішнього переконання про доцільність реалізації права на експертну ініціативу;
- систематизувати форми та напрями реалізації експертної ініціативи;
- виділити характерні особливості оцінки експертом тактичного ризику, пов'язаного з реалізацією права на експерту ініціативу;
- розкрити специфіку перевірки й оцінки висновку експерта, в якому реалізовано право на експертну ініціативу;
- висвітлити особливості організації і тактики використання в досудовому розслідуванні висновку експерта, в якому реалізовано право на експертну ініціативу.

Об'єктом дослідження виступають правовідносини, що виникають у зв'язку з реалізацією експертної ініціативи у кримінальному провадженні.

Предметом дослідження є теорія та практика реалізації експертної ініціативи у кримінальному провадженні.

Методи дослідження. Під час дослідження застосовано низку методів наукового пошуку. Зокрема, загальною основою методології дисертації обрано діалектичний метод пізнання дійсності, на підставі чого всі явища досліджено у взаємному зв'язку, впливі, єдності їх форми та змісту. Крім того, використано загальнонаукові та спеціальні методи. Так, історико-правовий метод надав можливість дослідити генезис становлення та розвитку експертної ініціативи (підрозділ 1.1); за допомогою системно-структурного методу визначено поняття та зміст експертної ініціативи у кримінальному провадженні (підрозділ 1.2); структурно-функціональний метод використано для з'ясування місця експертної ініціативи в системі прав та обов'язків судового експерта та особливостей реалізації цього права у кримінальному провадженні (підрозділи 1.3, 2.2); методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія) використано для формулювання рекомендацій щодо формування переконання про доцільність реалізації експертної ініціативи та оцінки відповідних тактичних

ризиків (підрозділи 2.1, 2.3), а також оцінки та перевірки висновку експерта, організації і тактики його використання слідчим і прокурором (підрозділи 3.1, 3.2); за допомогою порівняльно-правового методу здійснено аналіз нормативно-правових актів, якими врегульовано суспільні відносини щодо реалізації ініціативи в судово-експертній діяльності (підрозділи 1.1, 1.2, 2.2); соціологічні та статистичні методи надали змогу вивчити думки судових експертів, слідчих Національної поліції з питань, що входять до предмета дослідження, а також узагальнити результати анкетування (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1–2.3, 3.1).

Емпіричну базу дослідження становлять статистичні та аналітичні дані МВС України, Міністерства юстиції України стосовно судово-експертної діяльності, результати анкетування 200 судових експертів із числа працівників підрозділів Експертної служби МВС України, 80 слідчих Національної поліції України з Київської, Черкаської, Полтавської, Сумської, Дніпропетровської, Харківської областей, результати вивчення 350 висновків судових експертиз і власний досвід роботи автора судовим експертом.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших в Україні монографічних досліджень теоретичних і прикладних проблем реалізації експертної ініціативи у кримінальному провадженні. У ній сформульовано низку концептуальних положень, висновків і рекомендацій, які мають певний ступінь новизни:

вперше:

- запропоновано комплексне розуміння сутності експертної ініціативи у кримінальному провадженні як наукової категорії та напряму практичної діяльності спеціалізованих експертних установ і окремих судових експертів;

- визначено та систематизовано умови та форми реалізації експертної ініціативи у кримінальному провадженні;

- виділено напрями реалізації експертної ініціативи у формі використання відповідних норм права, зокрема уточнення експертних завдань або розширення предмета експертного дослідження; застосування нових методів судової експертизи; виявлення обставин, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення, визначення профілактичних заходів; клопотання про розширення кола об'єктів експертного дослідження; клопотання про залучення до проведення експертизи інших експертів; надання пропозицій щодо тематики науково-дослідної роботи експертних установ;

удосконалено:

- розуміння експертної ініціативи як будь-якого почину судового експерта у кримінальному провадженні, здійсненого ним з метою реалізації своїх функцій як у процесуальній, так і в непроцесуальній формах;

- систематизацію форм ініціативної діяльності судового експерта залежно від формату отримання інформації, необхідної для її реалізації, на зовнішні та внутрішні;

- теоретичні та прикладні аспекти формування внутрішнього переконання експерта про доцільність реалізації права на експертну ініціативу, зокрема ґносеологічні, логічні й особистісні умови зазначеного процесу;

- загальні рекомендації щодо методів оцінки тактичного ризику, прийняття тактичних рішень і застосування тактичних прийомів мінімізації тактичного ризику під час реалізації експертної ініціативи у кримінальному провадженні;

дістали подальшого розвитку:

- наукові уявлення про генезис розвитку феномена експертної ініціативи від її виникнення разом з інститутом спеціальних знань у кримінальному судочинстві до сучасного стану нормативно-правового регулювання та практичної реалізації;

- теоретичні та практичні рекомендації з оцінки й перевірки висновку експерта, в якому використано право викласти обставини, з приводу яких йому не було поставлено запитання;

- наукові положення щодо визначення цілей та особливостей використання у кримінальному провадженні ініціативних експертних висновків.

Практичне значення отриманих результатів. Викладені у дисертації положення, висновки та пропозиції можуть бути використані:

- у науково-дослідній діяльності – для подальшого розроблення теоретичних основ судової експертизи та науково-практичних рекомендацій із призначення та проведення судових експертиз у кримінальному провадженні;

- у практичній діяльності судових експертів (акт впровадження в практичну діяльність Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України від 25 вересня 2018 року);

- у навчальному процесі юридичних закладів вищої освіти – під час викладання кримінального процесу, криміналістики, судової експертизи, а також у ході підготовки підручників, навчальних посібників, навчально-методичних матеріалів (акт впровадження у

навчальний процес Харківського національного університету внутрішніх справ від 21 вересня 2018 року).

Апробація матеріалів дисертації. Результати дослідження, що включені до дисертації, оприлюднені на науково-практичній конференції «Сучасні напрями розвитку судової експертизи та криміналістики», присвяченій пам'яті Засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 20 грудня 2016 року), науково-практичних конференціях «Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених» (м. Харків, 17 травня 2017 року та 17 травня 2018 року), всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання кримінального права, процесу і криміналістики, удосконалення діяльності судової і правоохоронної систем» (м. Сєверодонецьк, 19 травня 2017 року), міжнародній науково-практичній конференції до сторіччя із дня народження професора М. В. Салтевського «Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу» (м. Харків, 8 листопада 2017 року), всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики» (м. Харків, 21 листопада 2018 року).

Публікації. Основні положення дисертації відображено в 5 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях (у тому числі 1 статті в іноземному виданні), 6 публікаціях тез доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, які включають вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та трьох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 209 сторінок, з них анотації – 13 сторінок, основний текст дисертації – 160 сторінок, список використаних джерел складається з 218 найменувань і займає 22 сторінки, додатки викладено на 14 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** подано обґрунтування вибору теми дослідження, наведено відомості щодо зв'язку роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами, сформульовано мету, завдання і методи дослідження, визначено наукову новизну одержаних результатів та їх практичне значення, наведено дані про апробацію матеріалів дисертації, її структуру та публікації.

Розділ 1 «Сутність і зміст експертної ініціативи у кримінальному провадженні» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 «Становлення та розвиток уявлень про експертну ініціативу у кримінальному провадженні» розглянуто генезис

експертної ініціативи у кримінальній процесуальній діяльності. Встановлено, що зазначене явище виникло і розвивалось у сфері застосування знань обізнаних осіб у кримінальному процесі, одержавши нормативне закріплення у другій половині XIX століття. У зв'язку з цим у дисертації здійснено аналіз основних положень нормативно-правових актів часів Російської імперії та СРСР із зазначених питань, розглянуто трансформацію законодавчих положень і теоретичних уявлень про обсяг і зміст експертної ініціативи. Підкреслено поступове звуження цього поняття з різних проявів активності експерта, у тому числі збирання ним доказів, до його суб'єктивного права викласти у висновку обставини, що були встановлені під час проведення експертизи, але з яких йому не було поставлено запитань. Констатовано, що до сьогодні в Україні, незважаючи на кардинальне реформування кримінального процесу, правове регулювання питань експертної ініціативи фактично не змінилось. Проте проблему її меж не можна вважати повністю вирішеною, оскільки суб'єктами судово-експертної діяльності є не тільки окремі експерти, а й експертні установи. Тому слід вести мову про різний обсяг змісту і рівні реалізації експертної ініціативи.

У підрозділі 1.2 «Поняття та зміст експертної ініціативи у кримінальному судочинстві» здійснено аналіз наукових положень щодо визначення поняття експертної ініціативи та обсягу її реалізації. Розглянуто етимологію поняття «ініціатива», систематизовано наукові підходи щодо сутності експертної ініціативи. Критично оцінено думки дослідників про однобічне розуміння цього явища лише як відповідного суб'єктивного права судового експерта, окремої кримінальної процесуальної категорії або прояву активної процесуальної позиції експерта. Обґрунтовано багатозначність поняття експертної ініціативи як наукової категорії та явища судово-експертної практики. Наведено авторське бачення її розуміння в об'єктивному та суб'єктивному сенсі. Суб'єктивне поняття експертної ініціативи запропоновано розглядати в широкому (як будь-який почин судового експерта у кримінальному провадженні, здійснений ним з метою реалізації своїх функцій) і вузькому (як встановлене п. 4 ч. 3 ст. 69 КПК України право експерта викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання) розумінні. У свою чергу, в об'єктивному широкому сенсі експертну ініціативу визначено як будь-який почин суб'єкта судово-експертної діяльності, який здійснюється у зв'язку із реалізацією відповідних функцій у кримінальному провадженні, а у вузькому – будь-який почин державної спеціалізованої установи як суб'єкта судово-експертної

діяльності. Крім того, відзначено, що експертна ініціатива існує не тільки в кримінальному, а і в інших видах судочинства, отже, передбачає загальний (управлінський) і спеціальний рівні реалізації. Залежно від правової регламентації вона може бути процесуальною та непроцесуальною (організаційною). Враховуючи це, дисертантом визначено основні напрями застосування експертної ініціативи у кримінальному провадженні, які потребують ґрунтовного теоретичного осмислення та формування конкретних пропозицій щодо практичного втілення в судово-експертній діяльності.

У підрозділі 1.3 «Місце експертної ініціативи в системі прав та обов'язків судового експерта» висвітлено положення щодо компетенції судового експерта в цілому, ролі та можливостей реалізації експертної ініціативи. Наведено елементи наукової компетенції експерта, зокрема ступінь володіння теорією та методикою експертиз, що залежить від досвіду, базової та спеціальної освіти, знання нових методів і методик. Проаналізовано складові процесуальної компетенції експерта, тобто коло його повноважень відповідно до кримінального процесуального законодавства. Особливу увагу приділено розгляду права експерта, якщо це в інтересах з'ясування обставин, які мають значення для кримінального провадження, виходити за межі отриманого доручення про проведення експертизи і викласти у висновку експертизи виявлені в ході її проведення відомості, з приводу яких йому не були поставлені запитання (п. 4 ч. 3 ст. 69 КПК України). Наведено умови реалізації зазначеного права, а також інші, пов'язані ним, прояви експертної ініціативи як складової процесуального статусу судового експерта. Зокрема, проаналізовано особливості клопотань судового експерта про: надання додаткових матеріалів, інформації про умови зберігання, транспортування, експлуатації об'єктів, які досліджуються; участь експерта у процесуальних діях та за необхідності можливості ставити запитання, які відносяться до предмету судової експертизи; надання даних про технологію виробництва об'єктів, які досліджуються.

Виокремлено процесуальні підстави експертної ініціативи в ході проведення судової експертизи чи експертного дослідження: недостатній обсяг завдань у зв'язку з відсутністю вихідних даних як наслідок поверхневого, інколи навіть шаблонного проведення різних слідчих (розшукових) дій; недостатня обізнаність особи, яка провадить досудове розслідування чи здійснює судовий розгляд, у сфері науки та науково-технічної діяльності, що спричиняє некоректний вибір виду й адресата експертизи; неправильне або неточне формулювання завдань експертного дослідження через призму недотримання положень нормативно-правових актів у зазначеній сфері службової діяльності;

недостатня взаємодія органів досудового розслідування з експертними установами.

Розділ 2 «Прийняття експертом рішення про реалізацію експертної ініціативи» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 *«Оцінка матеріалів і формування внутрішнього переконання про доцільність реалізації права на експертну ініціативу»* проаналізовано природу, поняття і зміст внутрішнього переконання експерта в аспекті реалізації права на експертну ініціативу, фактори, що впливають на нього. Наведено розуміння сутності та структури переконання з позицій психології, соціології, філософії, педагогіки, державного управління, юриспруденції. Підкреслено, що поняття переконання має два основних взаємопов'язаних значення. Зокрема, це і метод цілеспрямованого впливу на особистість, і результат цього впливу, елемент системи уявлень і поглядів людини на навколишню дійсність. З урахуванням цього розглянуто сутність внутрішнього переконання експерта та його структуру (суб'єктивні й об'єктивні складові). Розкрито логічні та психологічні умови формування внутрішнього переконання, його гносеологічну природу.

Систематизовано фактори, що впливають на формування внутрішнього переконання про реалізацію експертної ініціативи, до яких віднесено сувору правову регламентацію експертної діяльності, самостійність експерта в обранні методів дослідження, дефіцит часу, фізичні та психологічні навантаження, наявність підвищеної уваги до експертної діяльності з боку учасників кримінального судочинства.

Запропоновано авторське розуміння внутрішнього переконання експерта про доцільність реалізації права на експертну ініціативу як психологічного емоційно-інтелектуального стану, який полягає в почутті впевненості в правильності застосованих знань, експертних методів, методик, у вірній оцінці властивостей та особливостей експертних об'єктів і в правильності зроблених висновків.

Виділено структуру внутрішнього переконання про доцільність реалізації права на експертну ініціативу, до якої віднесено інформацію про досліджувані факти, спеціальні знання експерта, його психічний та вольовий стан і правосвідомість.

У підрозділі 2.2 *«Форми та напрями реалізації експертної ініціативи»* визначено ознаки реалізації суб'єктивного права експерта вийти за межі поставлених запитань з акцентуванням уваги на її відповідності положенням чинного законодавства та процедурності, тобто послідовності здійснення. У зв'язку з цим констатовано недостатність правового регулювання питань експертної ініціативи у кримінальному процесуальному законодавстві та підзаконних нормативно-правових актах і сформульовано пропозиції щодо

усунення наявних прогалин, зокрема щодо закріплення в КПК України процедури реалізації відповідного права експерта. Наведено основні напрями застосування права експерта проявити ініціативу в кримінальному провадженні, а саме її спрямування на вирішення двох груп завдань: а) встановлення фактичних даних у межах предмета доказування у кримінальному провадженні; б) здійснення профілактичних заходів. Обґрунтовано доцільність розгляду експертної ініціативи як одного з принципів судово-експертної діяльності. Охарактеризовано форми реалізації експертної ініціативи на окремих стадіях експертного дослідження (підготовчій, робочій та заключній), а також з позицій виконання експертом інших функцій, зокрема, участі як спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій, здійснення професійної діяльності як працівника спеціалізованої державної установи.

У підрозділі 2.3 *«Оцінка тактичного ризику, пов'язаного з реалізацією права на експертну ініціативу»* розроблено теоретико-прикладні рекомендації щодо дій судового експерта при реалізації ініціативи в умовах тактичного ризику. Здійснено науковий аналіз поняття «ризик» і його характерних ознак з позицій загальної теорії ризику. Розглянуто основи психології ризику та загальні положення теорії менеджменту, що впливають на прийняття управлінських рішень. Наведено структуру тактичного рішення з позицій криміналістики, диференційовано процесуальні та непроцесуальні тактичні рішення, що приймають судові експерти. Підтримано наукову позицію щодо доцільності подальшого розширення можливостей застосування експертами ініціативи у кримінальному провадженні як під час проведення експертиз, так і у зв'язку з участю в слідчих (розшукових) діях. Обґрунтовано необхідність розвитку знань і вмінь експертів використовувати тактичні прийоми та реалізовувати тактичні рішення при вирішенні окремих процесуальних і непроцесуальних завдань. Виокремлено суб'єктивні (особистісні якості експерта) та об'єктивні (зовнішні компоненти експертної ситуації) фактори впливу на прийняття експертом тактичних рішень. З огляду на це запропоновано узагальнені рекомендації з мінімізації тактичного ризику, зумовленого реалізацією експертної ініціативи у кримінальному провадженні: а) врахування ризиків здійснення протидії встановленню істини; б) вжиття дієвих заходів щодо усунення шкідливого впливу зовнішніх чинників; в) обговорення доцільності застосування ініціативи з керівником експертної установи; г) оцінка за аналогією ефективності використання експертної ініціативи в подібних ситуаціях, що виникали раніше.

Розділ 3 «Висновок експерта, в якому реалізовано право на експертну ініціативу, як джерело доказів» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «Перевірка й оцінка висновку експерта, в якому реалізовано право на експертну ініціативу» розглянуто специфіку діяльності суб'єкта, що призначив експертизу, спрямовану на дослідження ініціативного експертного висновку як джерела доказів у кримінальному провадженні. Зокрема, викладено загальні положення щодо оцінки доказів слідчим, прокурором, судом на підставі внутрішнього переконання, яке ґрунтується на всебічному розгляді всіх обставин, установлених у кримінальному провадженні. Підкреслено, що основним способом дослідження висновку експерта є його безпосереднє сприйняття, ознайомлення з ним. Проте, на відміну від інших доказів, він заснований на застосуванні спеціальних знань, тому його вивчення з метою перевірки та оцінки має певні особливості. У зв'язку з цим дисертантом звернуто увагу на принципи оцінки експертного висновку, зокрема на обов'язковість, свободу, повноту та системність оцінки, її здійснення так само, як і інших доказів. Зазначено основні способи такої оцінки: ізольований аналіз висновку та зіставлення з іншими матеріалами провадження. Підкреслено можливі позитивні (коли експерт дійсно повно та обґрунтовано встановив важливі для справи обставини) та негативні (коли експерт намагався втрутитись у хід розслідування, відповідаючи на запитання, що виходять за межі його знань, застосував сумнівні методи дослідження або умисно намагався протидіяти встановленню істини) наслідки проявленої експертної ініціативи. Детально проаналізовано процесуальний і змістовний аспекти оцінки висновку експерта. Звернуто увагу на дотримання окремих вимог, установлених ч. 4, 5

ст. 101 і ч. 3 ст. 102 КПК України, належне застосування засобів логіко-процесуальної оцінки висновку, дослідження його наукової обґрунтованості, а також компетентності експерта.

Відзначено специфіку оцінки експертного висновку в частині завдань, вирішених у порядку експертної ініціативи, а саме необхідність з'ясування: а) в чому саме полягає проявлена ініціатива; б) з якою метою експерт відповів на запитання, що не були йому поставлені; в) які наслідки для подальшого розслідування має експертна ініціатива; г) які ще судові експертизи, що підтверджують або спростовують висновки, де має місце експертна ініціатива, проводились або повинні бути проведені у кримінальному провадженні. Також окреслено заходи щодо мінімізації негативних наслідків, спричинених через помилкові, невиправдані ініціативні

висновки експерта: а) оцінка подальшого ходу розслідування й обрання додаткових засобів доказування; б) аналіз допущених помилок і вибір засобів їх виправлення; в) визначення впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на хід розслідування та у подальшому дії «на випередження» в доказуванні; г) уточнення стратегії розслідування в ситуації, що змінилась.

У підрозділі 3.2 «Особливості організації і тактики використання в досудовому розслідуванні висновку експерта, в якому реалізовано право на експертну ініціативу» досліджено організаційні й тактичні засади діяльності слідчого, прокурора, пов'язаної із застосуванням ініціативних експертних висновків. Здійснено аналіз наукових підходів щодо змісту поняття використання доказів у кримінальному провадженні, його цілей і напрямів. Розглянуто співвідношення цілей призначення експертизи та використання її результатів, які у випадку прояву експертом ініціативи можуть не співпадати, оскільки ініціатор під час звернення до експерта не розраховує на отримання відповідної інформації. Відзначено такі цілі використання в розслідуванні висновків експерта, як висування і перевірка версій, а також вирішення профілактичних завдань. Проаналізовано тактичні особливості використання висновку експерта з метою вирішення завдань кримінального провадження. Сформульовано рекомендації щодо тактичних прийомів використання висновків експерта на різних етапах проведення таких слідчих (розшукових) дій, як допит і слідчий експеримент, а також при організації та проведенні тактичних операцій.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання, що полягає у здійсненні всебічного аналізу сучасного стану застосування експертної ініціативи у кримінальному провадженні та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення можливостей її реалізації. Найсуттєвішими науковими та практичними результатами дослідження є такі:

1. Встановлено, що зародження експертної ініціативи безпосередньо пов'язане з розвитком права обізнаних осіб подавати докази в суді та історичною зміною обсягу можливостей і форм його реалізації. Загалом із плином часу обсяг експертної ініціативи як повноважень експерта здійснювати певні починання у кримінальному провадженні поступово звужувався від самостійного пошуку ним фактичних даних, необхідних для вирішення завдань експертного дослідження, до його права викласти у висновку обставини, що були

ним встановлені, але з яких слідчий не ставив йому запитань. Сьогодні, відповідно до п. 4 ч. 3 ст. 69 та ч. 3 ст. 102 КПК України, експерт має право викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання. При цьому реалізація експертної ініціативи здійснюється також за допомогою інших прав експерта, встановлених кримінальним процесуальним законодавством. Умовами такої реалізації є наступні: під час дослідження виявлено фактичні дані, запитання щодо яких експерту не поставлені, але вони входять до предмета експертизи даного роду (виду); для встановлення вказаних фактичних даних немає потреби проводити інше експертне дослідження; встановлення фактичних даних може бути здійснено експертом при дослідженні вже наданих йому об'єктів і наявних у його розпорядженні матеріалів кримінального провадження (тобто констатація цих фактів не вимагає подання додаткових даних та об'єктів).

2. Доведено, що поняття експертної ініціативи у кримінальному судочинстві може розглядатись у кількох значеннях. У вузькому суб'єктивному (процесуально-правовому) сенсі – це процесуальне право експерта викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання (п. 4 ч. 3 ст. 69 КПК України), і практичне застосування цього права в конкретному кримінальному провадженні. Водночас у широкому суб'єктивному значенні – це будь-який почин судового експерта у кримінальному провадженні, застосовуваний ним з метою реалізації своїх функцій як у процесуальній, так і непроцесуальній формі. В об'єктивному розумінні експертна ініціатива – це будь-який почин суб'єкта судово-експертної діяльності, який здійснюється у зв'язку з реалізацією відповідних функцій у кримінальному провадженні. Це найбільш широкий підхід до визначення вказаної категорії, який має передусім загальнотеоретичне наукове значення. У свою чергу, вузьке об'єктивне розуміння експертної ініціативи полягає в її трактуванні як будь-якого почину державної спеціалізованої установи як суб'єкта судово-експертної діяльності, що здійснюється у зв'язку з реалізацією відповідних функцій у кримінальному провадженні. Враховуючи вказане, зміст експертної ініціативи у кримінальному провадженні можна значно розширити. Вона виражається не лише у використанні передбаченого кримінальним процесуальним законом права окремого експерта, а й охоплює інші почини суб'єктів судово-експертної діяльності.

3. Обґрунтовано, що форми ініціативної діяльності експерта в напрямі забезпечення всебічності дослідження можна поділити на зовнішньо- і внутрішньодіяльнісні прояви залежно від формату отримання інформації, необхідної для її реалізації. Зовнішній рівень притаманний саме клопотанню, яке проявляється у вигляді вичерпної інформації про доцільність та ризики збирання матеріалу для експертного дослідження, необхідності отримання додаткової інформації через зміст окремих слідчих (розшукових) дій, ознайомлення з іншими матеріалами кримінального провадження. Водночас внутрішній рівень експертної ініціативи проявляється у прийнятті обґрунтованого рішення щодо самостійного уточнення предметної області судової експертизи чи експертного дослідження з метою встановлення фактів, що мають значення для провадження.

4. Наголошено, що внутрішнє переконання експерта про доцільність реалізації права на експертну ініціативу формується з урахуванням ґносеологічних, логічних, юридичних, особистісних умов і являє собою своєрідний психологічний емоційно-інтелектуальний стан експерта, який виражається в почутті впевненості щодо правильності застосованих знань, експертних методів, методик, у правильній оцінці властивостей і особливостей експертних об'єктів і в правильності зроблених висновків. Структуру елементів внутрішнього переконання експерта становлять: інформація про досліджувані факти; спеціальні знання експерта; психічний та вольовий стан експерта та його правосвідомість.

5. Аргументовано, що експертна ініціатива є однією із засад експертної діяльності, якій притаманний активний характер, безпосередній тип реалізації та яка втілюється у формі використання норми права. Реалізація експертної ініціативи може знайти своє відображення в таких напрямках, як: самостійне уточнення запитань, поставлених стороною кримінального провадження, або розширення предмета експертного дослідження; застосування нових нестандартних методів проведення судової експертизи; виявлення при проведенні експертного дослідження обставин, які сприяли (могли сприяти) вчиненню кримінального правопорушення і визначення змісту заходів щодо їх усунення; клопотання експерта про розширення кола об'єктів експертного дослідження, про проведення слідчих (розшукових) дій з метою збирання матеріальних слідів злочину, проведення дослідів і випробувань та участь експерта в їх провадженні; клопотання про залучення до проведення експертизи інших експертів; надання пропозицій щодо тематики науково-дослідної роботи експертних

установ у напрямі вирішення проблемних питань судово-експертної діяльності.

У чинному кримінальному процесуальному законодавстві відсутня спеціальна процедура реалізації експертом права на ініціативу. Разом з тим із закону випливає можливість застосування експертної ініціативи при проведенні судової експертизи. Водночас участь експерта як спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій також може бути пов'язана з окремими формами проявів ним ініціативи.

6. Констатовано, що судовий експерт, вирішуючи питання щодо доцільності прояву власної ініціативи у конкретному кримінальному провадженні, нерідко змушений діяти в умовах невизначеності щодо досягнення цілей як проведеного дослідження, так і розслідування в цілому, тобто знаходиться в ситуації тактичного ризику. З метою мінімізації настання негативних наслідків для процесу встановлення істини у кримінальному провадженні йому необхідно знати та вміти застосовувати в практичній діяльності загальні рекомендації щодо методів оцінки тактичного ризику, прийняття тактичних рішень і застосування тактичних прийомів (у випадках участі у проведенні окремих слідчих (розшукових) дій), засобів мінімізації тактичного ризику при реалізації експертної ініціативи як під час проведення судової експертизи, так і в цілому в ході досудового розслідування у кримінальному провадженні.

7. Підкреслено, що оцінка і перевірка висновку експерта охоплює операції, які спрямовані на забезпечення його достовірності як доказу в кримінальному провадженні. Ця діяльність має певну специфіку щодо ініціативних висновків. Зокрема, крім дотримання загальних правил, під час оцінки відповідей на запитання, викладених у порядку експертної ініціативи, необхідно визначити, який вплив (позитивний або негативний) матиме проявлена ініціатива на подальший процес розслідування; чи немає обставин, що потребують негайного усунення; чи дотримано експертом вимоги ч. 4, 5 ст. 101 та ч. 3 ст. 102 КПК України; в чому саме полягає проявлена ініціатива; з якою метою вона проявлена; які ще судові експертизи підтверджують або спростовують ініціативні висновки.

Перевірка висновків експерта, викладених у порядку ініціативи, здійснюється загальними засобами, зокрема через одержання фактичних даних у справі шляхом проведення слідчих (розшукових) дій, заходів забезпечення кримінального провадження, використання непроцесуальної допомоги обізнаних осіб, призначення додаткових і повторних експертиз тощо. При цьому слідчому,

прокурору доцільно вживати заходів щодо мінімізації негативного впливу проявленої експертом ініціативи на подальший хід розслідування.

8. Визначено, що в цілому цілі використання ініціативних експертних висновків збігаються з цілями використання інших доказів, хоча і можуть групуватися за різними підставами. Потенційна реалізація експертом права на експертну ініціативу ніяк не може впливати на визначення слідчим цілей призначення експертизи, оскільки він не передбачає і не може передбачити, чи матиме вона місце у конкретному випадку, а якщо матиме, то стосовно яких питань і в якому обсязі. Водночас після одержання висновків експерта вони можуть бути використані в подальшому розслідуванні для обрання тактичних прийомів допиту, у тому числі одночасного допиту раніше допитаних осіб, обшуку, слідчого експерименту, а також організації та проведення окремих тактичних операцій.

9. Отримані в дисертації наукові результати мають практичне значення та використовуються як рекомендації щодо реалізації експертної ініціативи у кримінальному провадженні в діяльності Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України (акт впровадження від 25 вересня 2018 року), а також під час викладання навчальних дисциплін «Криміналістика» та «Судова експертологія» у Харківському національному університеті внутрішніх справ (акт впровадження від 21 вересня 2017 року).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Щербанюк Д. В. Поняття та зміст експертної ініціативи у кримінальному судочинстві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2017. Вип. 2 (77). С. 95–102.

2. Щербанюк Д. В. Особливості тактики використання під час досудового розслідування висновку експерта, в якому реалізовано право на експертну ініціативу. *Право і безпека*. 2017. № 3 (66). С. 92–97.

3. Щербанюк Д. В. Генеза уявлень про межі експертної ініціативи у кримінальному провадженні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 6. Т. 2. С. 226–230.

4. Щербанюк Д. В. Реалізація судовим експертом права на ініціативу в кримінальному провадженні. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2018. № 2. Ч. 1. С. 181–185.

5. Щербанюк Д. В. Формування у судового експерта внутрішнього переконання про доцільність реалізації права на експертну ініціативу. *Правові новели*. 2018. № 4. С. 295–300.

6. Щербанюк Д. В. Перспективи дослідження реалізації права судового експерта на ініціативу у кримінальному провадженні. *Сучасні напрями розвитку судової експертизи та криміналістики* : тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті Засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 20 груд. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; М-во юстиції України, Харків. НДІ суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Харків : ХНУВС, 2016. С. 313–315.

7. Щербанюк Д. В. Щодо змісту поняття експертної ініціативи у кримінальному судочинстві. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених* : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 189–192.

8. Щербанюк Д. В. Поняття експертної ініціативи у кримінальному провадженні. *Актуальні питання кримінального права, процесу і криміналістики, удосконалення діяльності судової і правоохоронної систем*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Сєверодонецьк, 19 трав. 2017 р.). Сєверодонецьк: Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2017. С. 259–262.

9. Щербанюк Д. В. Деякі особливості використання на досудовому розслідуванні висновку експерта, в якому реалізовано право на експертну ініціативу. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. до сторіччя із дня народження професора М В. Салтевського (м. Харків, 8 листоп. 2017 р.). Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2017. С. 226–227.

10. Щербанюк Д. В. Основні напрями реалізації експертної ініціативи у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених* : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 270–272.

11. Щербанюк Д. В. Щодо змісту експертної ініціативи в судочинстві. *Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики* : тези доп. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 листоп. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 218–219.

АНОТАЦІЯ

Щербанюк Д. В. Теорія та практика реалізації експертної ініціативи у кримінальному провадженні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». – Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2019.

У дисертації розроблено теоретико-прикладні засади реалізації експертної ініціативи у кримінальному провадженні. Узагальнено наукові уявлення про генезис розвитку феномена експертної ініціативи від її виникнення разом з інститутом спеціальних знань у кримінальному судочинстві до сучасного стану нормативно-правового регулювання та практичної реалізації. Сформульовано авторське комплексне уявлення про сутність експертної ініціативи як наукової категорії та конкретного напрямку практичної діяльності спеціалізованих експертних установ і окремих судових експертів. Визначено та систематизовано умови, форми та напрями реалізації експертної ініціативи у кримінальному провадженні. Удосконалено теоретичні та прикладні аспекти формування внутрішнього переконання експерта про доцільність реалізації права на ініціативу зокрема ґносеологічні, логічні й особистісні умови зазначеного процесу. Розроблено теоретичні та практичні рекомендації з оцінки та перевірки висновку експерта, в якому використано право викласти обставини, з приводу яких йому не було поставлено запитання. Висвітлено наукові положення щодо визначення цілей та особливостей використання у кримінальному провадженні ініціативних експертних висновків.

Ключові слова: судова експертиза, кримінальне провадження, судовий експерт, експертна ініціатива, статус судового експерта, висновок експерта.

АННОТАЦИЯ

Щербанюк Д. В. Теория и практика реализации экспертной инициативы в уголовном производстве. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». – Харьковский национальный университет внутренних дел. – Харьков, 2019.

В диссертации разработаны теоретико-прикладные основы реализации экспертной инициативы в уголовном производстве. Обобщены научные представления о генезисе развития феномена

экспертной инициативы от ее возникновения вместе с институтом специальных знаний в уголовном судопроизводстве до современного состояния нормативно-правового регулирования и практической реализации. Представлено авторское комплексное видение сущности экспертной инициативы как научной категории и конкретного направления практической деятельности специализированных экспертных учреждений и отдельных судебных экспертов. В частности предложено ее понимание в объективном и субъективном смысле. С субъективной точки зрения экспертная инициатива рассмотрена в широком (как любой почин судебного эксперта в уголовном производстве, предпринятый им для реализации своих функций) и в узком (как закрепленное в п. 4 ч. 3 ст. 69 УПК Украины право эксперта) значениях. В свою очередь, в объективном широком смысле она определена как любой почин субъекта судебно-экспертной деятельности, осуществляемый в связи с реализацией соответствующих функций в уголовном производстве. В узком (коллегиальном) – как любое начинание государственного специализированного учреждения как субъекта судебно-экспертной деятельности в данной сфере. Отмечено, что экспертная инициатива существует не только в уголовном, но и в других видах судопроизводства, следовательно, предполагает общий (управленческий) и специальный уровни реализации. В зависимости от правовой регламентации она может быть процессуальной и непроцессуальной (организационной). Учитывая это, диссертантом определены основные направления применения экспертной инициативы в уголовном производстве, которые требуют теоретического осмысления и формирования конкретных предложений по практическому воплощению в судебно-экспертной деятельности. Определены и систематизированы условия и направления реализации экспертной инициативы в уголовном производстве. Выделены и рассмотрены внешние и внутренние формы инициативной деятельности судебного эксперта в зависимости от формата получения информации, необходимой для ее реализации. Усовершенствованы теоретические и прикладные аспекты формирования внутреннего убеждения эксперта о целесообразности реализации права на инициативу, в частности, гносеологические, логические и личностные условия указанного процесса. Разработаны теоретические и практические рекомендации по оценке и проверке заключения эксперта, в котором использовано право изложить обстоятельства, по поводу которых ему не были поставлены вопросы. Освещены научные

положения по определению целей и особенностей использования в уголовном производстве инициативных экспертных заключений.

Ключевые слова: судебная экспертиза, уголовное производство, судебный эксперт, экспертная инициатива, статус судебного эксперта, заключение эксперта.

SUMMARY

Shcherbaniuk D. V. Theory and Practice of Realizing an Expert Initiative within Criminal Proceedings. – Qualifying scientific work as the manuscript.

The thesis for a candidate's degree by the specialty 12.00.09 "Criminal Procedure and Criminalistics; Forensic Expertise; Operative and Search Activity". – Kharkiv National University of Internal Affairs. – Kharkiv, 2019.

The author of the dissertation has elaborated theoretical and applied principles of the realization of an expert initiative within criminal proceedings. The author has generalized scientific ideas about the genesis of the development of an expert initiative's phenomenon since its emergence together with the institution of special knowledge in criminal proceedings up to the current state of normative and legal regulation and practical implementation. The author has formulated own comprehensive idea of the essence of an expert initiative as a scientific category and a specific direction of practical activity of specialized expert institutions and individual court experts. The conditions, forms and directions of the realization of an expert initiative within criminal proceedings have been determined and systematized. The author has improved theoretical and applied aspects of forming the expert's internal conviction of the feasibility of realization of the right to initiative in particular, epistemological, logical and personal conditions of the mentioned process. Theoretical and practical recommendations for the evaluation and verification of the expert's opinion have been developed, where the right to state the circumstances, in respect of which he was not asked, was used. Scientific provisions concerning determination of the aims and peculiarities of the use of initiative expert opinions in criminal proceedings have been highlighted.

Key words: forensic examination, criminal proceedings, a forensic expert, expert initiative, status of a forensic expert, an expert opinion.

Підписано до друку 14.02.2019. Папір офсетний. Друк офсетний.

Формат 60×90/16. Умов. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.

Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач –

Харківський національний університет внутрішніх справ,

просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.